

Kamila Szymańska (Leszno)

Teatr luterańskiej szkoły miejskiej w Lesznie w XVII i XVIII wieku

Problematyka szkolnictwa innowierczego w dawnym Lesznie postrzegana jest zazwyczaj poprzez pryzmat słynnego w pierwszej połowie XVII w. gimnazjum¹. W tym kontekście działalność szkoły luterańskiej pozostaje obszarem praktycznie nieznanym². Kwestia ta bagatelizowana była zapewne także z uwagi na niemiecki charakter szkolnictwa luterańskiego na pograniczu wielkopolsko-śląskim i zakładany z góry brak jego zainteresowania kulturą polską. W konsekwencji tego stanu rzeczy nie dysponujemy dziś opracowaniami szkół protestanckich w dawnej Rzeczypospolitej, szczególnie nauczających na poziomie podstawowym³. Tym bardziej nieznaną pozostaje teatr szkoły miejskiej w Lesznie, niczym niewyróżniającej się spośród podobnych placówek oświatowych.

Ludność luterańska pojawiła się w Lesznie na początku XVII w. w zwartej i licznej grupie około 3000 osób⁴. Byli to uchodźcy z pobliskiego Śląska, którzy w okresie wojny trzydziestoletniej zmuszeni zostali do opuszczenia ojczyzny. Już od początku swego pobytu w Lesznie wyraźnie artykułowali poczucie odrębności i siły wynikające ze świadomości, że

¹ A. Ziegler, *Beiträge zur älteren Geschichte des Kgl. Gymnasiums zu Lissa*, Lissa 1855; *Zur dreihundertjährigen Jubelfeier der ehemaligen Schule, des nachherigen Gymnasiums der reformirten Brüderunität jetzigen Königlichen Gymnasiums zu Lissa*, Lissa 1855; A. von Sanden, *Zur Geschichte der Lissaer Schule 1555–1905*, Lissa 1905; *Die 350-jährige Jubelfeier des königlichen Comenius-Gymnasiums zu Lissa vom 18.–20. October 1905*, Lissa 1905; *Das Lissaer Gymnasium am Anfange des siebzehnten Jahrhunderts*, Posen 1906; S. Machnikowski, *Dzieje Gimnazjum leszczyńskiego (1555–1920)*, Leszno 1937; *Sesja naukowa w Lesznie w 400 rocznicę powstania gimnazjum i 300 wydania „Opera didactica omnia”*, Wrocław 1957; J. Hellwig, *Szkolnictwo w Lesznie w XVII i XVIII w.*, „Rocznik Leszczyński”, VII, 1985; A. Matuszewski, *Odrębność i stereotypowość życia umysłowego w Lesznie*, Leszno 1998.

² Jedyną pracą na ten temat jest wydana na początku minionego stulecia monografia: G. Smend, *Evangelisches Schulwesen in Lissa. Ein Beitrag zur Entwicklung der Volksschule in der Provinz Posen*, Lissa, [b.r.], „Aus Lissas Vergangenheit. Quellen und Forschungen zur Geschichte Lissas”, wyd. W. Bickerich, Heft 2; J. Hellwig, *op. cit.* — artykuł sygnalizuje istnienie różnych rodzajów szkół w Lesznie, poświęcając niewiele miejsca szkole luterańskiej koncentruje się na gimnazjum.

³ W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763). Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996, s. 256.

⁴ J. Dworzaczkowa, *Śląska imigracja w I połowie XVII w.*, w: *Leszno i Leszczyńscy. Sesja naukowa z okazji 450-lecia lokacji miasta Leszna*, red. A. Konior, Leszno 1997; *Historia Leszna*, red. J. Topolski. O początkach gminy luterańskiej: G. Smend, *Die Begründung der Kreuzkirchengemeinde in Lissa. Ein Bild aus der Vorzeit der evangelischen Kirche in Polen. Zum 300-jährigen Jubelfeste seiner Kreuzkirchengemeinde*, Poznań [b.r.]

tworzą autentyczną wspólnotę. O ile elity intelektualne w Lesznie tworzyli przede wszystkim ewangelicy reformowani, lepiej wykształceni, o szerszych kontaktach międzynarodowych, o tyle luterkańscy mieszkańcy Leszna byli szczególnie aktywni gospodarczo. Ich ożywiona działalność wpłynęła na kondycję ekonomiczną miasta. Leszno wkrótce stało się ważnym ośrodkiem sukienniczym i młynarskim. Tutejsi kupcy opanowali m.in. handel z pobliskim Śląskiem. Emancypacyjne dążenia luteranów wyrażały się także w braku zgody na wspólną szkołę, co było powodem nieustających sporów z braćmi czeskimi. Dla ich zażegnania właściciel miasta, Rafał Leszczyński (1579–1636) w 1633 r. uznał gimnazjum za wspólne dla obydwu wyznań i określił zasady ich współzycia: oddzielne nauczanie religii i śpiewu kościelnego oraz równa liczba miejsc w scholarchacie. W 1659 r. na mocy przywileju Bogusława Leszczyńskiego (1612–1659), syna Rafała, dokonano rozdziału wspólnego dotąd dla wyznania luterkańskiego i Jednoty gimnazjum na dwie samodzielne szkoły. Ewangelicy augsburscy przykładali wagę do edukacji, kierując się twierdzeniem, że „die Schule eine Tochter der Kirche ist”⁵. Oprócz religijnego aspektu nauczania równie istotny był użytkowy wymiar zdobytej w szkole wiedzy. Leszczyńskim luteranom zależało na stworzeniu szkoły humanistycznej, której program nauczania nie rościł pretensji do przygotowania młodzieży do studiów uniwersyteckich, ale zapewnić miał m.in. uzyskanie biegłej znajomości klasycznej łaciny oraz umiejętności układania mów i wierszy. W początkach swego istnienia placówka borykała się z brakiem wykwalifikowanych nauczycieli, bowiem najwcześniejsze informacje o nich pochodzą dopiero z 1661 r. Kadre nauczycielską tworzyli duchowni oraz rektorzy przybyli z podobnych szkół w pobliskich miejscowościach. Konkurencję stwarzała szkoła w Bojanowie — przez pewien czas o statusie gimnazjum — reprezentująca znacznie wyższy poziom nauczania. Dobrą opinią cieszyć się musiała także placówka leszczyńska, skoro posyłali tu swe dzieci mieszcianie z Wińska, Koźuchowa, Głogowa, Oławy, Rawicza, a nawet Elbląga⁶. Za cel edukacji pedagogzy uznali dobre przygotowanie młodzieży w czytaniu, pisaniu, rachunkach, w znajomości podstaw religii. Uczono łaciny, greki oraz „pożytecznych nauk i sztuk” (historii powszechnej, geografii w oparciu o teksty autorów starożytnych), retoryki oraz umiejętności układania wierszy. Na zakończenie roku szkolnego, co miało miejsce na św. Michała, odbywały się egzaminy uczniów klas starszych. Jak przekazuje Smend, nie organizowano ich systematycznie, corocznie wystawiano natomiast sztuki teatralne⁷. Jednym z pierwszych rektorów był Samuel Hentschel (1635–1690)⁸, późniejszy senior generalny Wielkopolski. Jego zasługą było doprowadzenie szkoły do rozkwitu. Nie wiadomo natomiast, komu należy zawdzięczać wprowadzenie do programu nauczania corocznych występów teatralnych i kiedy to nastąpiło. W dobie działalności Komisji Edukacji Narodowej szkoła wizytowana była w 1776 r. przez Augusta Sułkowskiego. Przeprowadzona kontrola ukazała dość pozytywny obraz placówki, bodaj najlepszej wówczas w Lesznie. Naukę pobierało w niej 107 uczniów.

⁵ G. Smend, *Evangelisches*, s. 2.

⁶ *Ibidem*, s. 8–9.

⁷ *Ibidem*, s. 10.

⁸ W. Urban, *Hentschel Samuel*, w: *Polski słownik biograficzny*, [dalej: PSB], t. 9, Wrocław 1960–1961, s. 426–427; G. Smend, *Evangelisches*, s. 66–67.

Luterańscy nauczyciele przystępując do organizowania szkolnego teatru korzystali zapewne z doświadczeń sceny leszczyńskiego gimnazjum i innych teatrów funkcjonujących w szkołach luterańskich. Teatr był istotnym narzędziem kształtowania młodych umysłów. Jego rolę w edukacji dostrzegali i wykorzystywali zarówno protestanci jak i katolicy. Szczególne funkcje pełniły imprezy teatralne w dydaktyce jezuickiej⁹. W obydwu przypadkach teatr, głównie zaś jego repertuar, podporządkowane były doktrynie religijnej. Występy uczniów w przygotowywanych spektaklach miały na celu ugruntowanie postaw, wpojenie wartości moralnych, wzorów postępowania, ale także oswojenie młodych ludzi — potencjalnych duchownych, nauczycieli, urzędników i kupców — z publicznymi wystąpieniami.

Problem teatrów szkół protestanckich był już przedmiotem badań, jednakże tylko najlepsze z nich znalazły się w centrum zainteresowania badaczy¹⁰. Na ziemiach polskich zwyczaj organizowania przedstawień szkolnych upowszechnił się w środowisku innowierczym najwcześniej na Pomorzu na początku XVI stulecia: w Gdańsku teatr szkolny rozpoczął swą działalność w 1564 r., w Toruniu pomiędzy 1568 a 1584, Kwidzynie w 1610 i w Elblągu w 1620 r.¹¹ Istnienie teatrów szkolnych było powszechne także w Wielkopolsce. Ważną rolę odegrały szczególnie kolegia jezuickie w Kaliszu i Poznaniu¹². W najbliższych Lesznu ośrodkach dużą aktywność przejawiali pedagodzy z luterańskiej szkoły w Bojanowie¹³. Podobną działalność prowadzono we Wschowie, zarówno w szkole luterańskiej, jak i w konwiktie jezuickim. Johann Lauterbach wystawiał w tamtejszym ratuszu sztuki z udziałem uczniów¹⁴, zaś jezuici w 1771 r. sięgnęli po repertuar Moliere, wystawiając sztukę opartą na intrydze „Skapca”¹⁵. Wysoki poziom reprezentowała scena leszczyńskiego gimnazjum, która w chwili rozwoju

⁹ J. Lewański, *Dramat i teatr średniowiecza i renesansu w Polsce*, Warszawa 1981, s. 688–689.

¹⁰ T. Bieńkowski, *Teatr i dramaty szkół różnowierczych w Polsce. Zarys ogólnej charakterystyki*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XIII, 1968 — autor zestawia repertuar znanych mu scen: Bojanowa, Gdańska, Elbląga, Leszna i Torunia oraz poddaje go analizie. Tu także literatura dot. poszczególnych szkół; S. Tync, *Teatr polskich szkół różnowierczych. Uwagi o programie badań*, „Pamiętnik Teatralny”, 1960, z. 3–4; B. Nadolski, *Teatr szkolny gimnazjum toruńskiego w XVII i XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, Filologia Polska VI, 1965.

¹¹ T. Bieńkowski, *op. cit.*, s. 59–60.

¹² *Dzieje Wielkopolski*, t. 1. Do roku 1793, red. J. Topolski, Poznań 1969, s. 416–417, 596, 752–753; B. Judkowiak, *Teatr i dramaty jezuitów*, „Kronika Miasta Poznania”, 2000 nr 3; J. Lewański, *op. cit.*, s. 417–434.

¹³ T. Wotschke, *Das evangelische Provinzialgymnasium zu Bojanowo. Ein Beitrag zur Posener Kirchen-, Schul- und Literaturgeschichte*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, XXIV, 1908, s. 93–190. W tym miejscu należy sprostować błąd popełniony przez T. Bieńkowskiego, powołującego się na artykuł Wotschkego w artykule *Teatr i dramaty...* Badacz przypisał bojanowskiej szkole sztuki, które w rzeczywistości grano w szkole luterańskiej w Lesznie. W Bojanowie wystawiono natomiast: *Der Indianische Josaphat...* (1696), *Zu Betrachtung der Welt-Eitelkeit...* (1698), *Die betrübte aber durch die geburth Christi...* (1703), *Die bei Krieg und Frieden herrschende Venus...* (1703), *Die von der üppigen Wollust zu der preiswürdigen Tugend...* (1704), *Horribilicriifax* (1722; sztuka A. Gryphiusa). Wotschke podaje m.in. wykaz granych w Bojanowie przedstawień, przytacza teksty drukowanych zaproszeń — programów wraz z nazwiskami aktorów — uczniów. Jeszcze w latach 1804–1815 rokrocznie odgrywano sztuki, głównie o tematyce zaczerpniętej z dzieł z autorów starożytnych.

¹⁴ T. Wotschke, *op. cit.*, s. 131.

¹⁵ F. Zawistowski, *Dziwak na starość chcący się żenić oszukany*, Leszno 1771.

teatru luteranckiego swe największe sukcesy miała już za sobą¹⁶. Jej twórcą był w latach trzydziestych XVII w. Jan Amos Komeński. Kierowany przez niego teatr w poważnej mierze służył także zabawie oraz rozrywce i jako taki rzadko sięgał po treści religijne. Jego wyjątkowość polegała na wyrażnie świeckim charakterze i nowatorskim sposobie interpretacji tekstów. Comenius wykorzystywał przede wszystkim antyczne mity, a nawet eksperymentował, wystawiając partie podręcznika do nauki języków. Łącznie na scenie gimnazjum pokazano szesnaście sztuk w języku łacińskim¹⁷. Po „potopie” szwedzkim i wyjeździe Komeńskiego, w mieście zabrakło siły napędowej zdolnej do poważniejszych inicjatyw na tym polu. Sztuki wystawiano już znacznie rzadziej. Matuszewski podaje, że miały one miejsce zaledwie czterokrotnie (w latach 1682–1706). Za rektoratu Daniela Ernesta Jabłońskiego (1686–1691) zaczęto grać w Lesznie sztuki w języku niemieckim¹⁸. W latach siedemdziesiątych XVIII w. sukcesy odnosiła scena magnacka w Rydzynie. W tzw. Pomarańczarni, specjalnie dla potrzeb teatru przeznaczonym budynku, wystawiono ok. sześćdziesięciu sztuk, głównie przeróbek znanych utworów autorstwa Szekspira, Woltera, Marivaux i in. Rydzynska scena zasiłowała później teatr Bogusławskiego¹⁹.

Przed podjęciem refleksji na temat teatru szkoły luteranckiej w Lesznie, jego działalności i pełnionych funkcji, należy zaznaczyć, że przedstawione poniżej rozważania nie dają pełnego obrazu tego teatru z uwagi na szczupłość dostępnej bazy źródłowej. Informacje dotyczące repertuaru, jak i funkcjonowania sceny pochodzą przede wszystkim z aneksów dołączonych do monografii szkoły autorstwa G. Smenda, który korzystał z nie zachowanych dziś źródeł. Poświęcił on sporo miejsca występom uczniów i przedrukował znane mu z autopsji teksty zaproszeń. Kilka sztuk ujawniła analiza wykazu druków tłoczonych przez Presserów zamieszczonego w memorytywnej publikacji czczącej pamięć zmarłych członków tej drukarskiej rodziny²⁰. Kwerenda przeprowadzona w *Bibliografii polskiej* K. Estreichera nie przyniosła nowych odkryć. Wobec faktu, że do czasów nam współczesnych przetrwały zaledwie dwa programy (egzemplarze przechowywane są w Bibliotece Narodowej w Warszawie: *Derer Regenten...*, sygn. BN XVII. 4.2956 i Bibliotece Kórnickiej PAN: *Die unter dem Bilde...* sygn. BK 41239), publikacja Smenda pełni funkcję cennego źródła. Zebrany materiał jest szczątkowy i stąd niniejszy artykuł ma charakter przyczynkarski. Punktem odniesienia może być repertuar innych teatrów luteranckich szkół, szczególnie działających w mniejszych miastach. Szkoły te zależne były od władz kościelnych bądź miejskich, stąd nie należy się spodziewać większych rozbieżności w doborze tematyki granych sztuk.

W leszczyńskiej szkole luteranckiej „actus publicus sive oratorius sive scenicus” wystawiano corocznie, a przygotowywali je na przemian rektor

¹⁶ A. Matuszewski, *op. cit.* — o teatrze s. 71–103. Autor szczegółowo analizuje treść wystawianych w gimnazjum sztuk. Tu również literatura przedmiotu.

¹⁷ *Ibidem*, s. 103.

¹⁸ G. von Sanden, *op. cit.*, s. 25.

¹⁹ *Dzieje Wielkopolski*, s. 896–901; M. Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa 1999, s. 226–227.

²⁰ *Lebens und Sterbens Umstände des ... Michael Lorentz Pressers*, [Lissa] 1762.

i konrektor²¹. Dziś wiemy jedynie o dwunastu sztukach granych w latach 1671–1765²². Repertuar oraz forma występów uczniowskich zależały przede wszystkim od inwencji nauczycieli, którzy za teatr odpowiadali. Nie zawsze władze szkoły były przychylnie ustosunkowane do przerywania monotonii tradycyjnego nauczania „zabawą” w teatr. Niechętny wystawianiu jakichkolwiek przedstawień był Emeryk Friedwald²³. Za jego rządów tylko raz udało się konrektorowi Samuelowi Suckerowi w 1696 r. doprowadzić do wystawienia nieznanej dziś sztuki²⁴. Później uczniowie uczestniczyli w występach muzycznych. W 1728 r. rektor Christian Zimmer wystawił kolejną sztukę, której tytuł pozostaje nieznany²⁵. Sukcesem było odrodzenie się szkolnej sceny za rządów Christiana Häsnera²⁶ w okresie od 1742 do 1752 r. W tym czasie stanowisko konrektora piastował inny zwolennik teatru, Gottfried Förster. Za jego rektoratu (do 1760 r.) udało się wystawić dwie sztuki. Od tego momentu potwierdzone są ingerencje w działalność teatru przeciwnej występom starszyny kościelnej. Wnoszono o zmniejszenie liczby przedstawień i konieczność zatwierdzania ich przez członków rady. Procedury te były na tyle uciążliwe i obliczone chyba na zniechęcenie aktywnych dotąd nauczycieli, że od 1765 r. wokół szkolnego teatru zapanowała cisza. W drugiej połowie XVIII w. wszystkie działające w mieście szkoły dotknął zastój, postulowano nawet połączenie ich w jeden, sprawniejszy organizm. W szkole luterańskiej zabroniono dalszej opieki nad organizacją sztuk. Decyzja władz Kościoła w Lesznie była być może reakcją na głosy reformatorów szkolnictwa przeciwnych szkolnym teatrom. Johann Christian Kaulfuss (1744–1803)²⁷, rektor szkoły w Kargowej, później kon-senior luterański w Wielkopolsce, wręcz ostrzegał przez zgubnymi dla młodego pokolenia skutkami uczestnictwa w aktorskich popisach²⁸.

Z zasady sztuki miały być przygotowane raz w roku. W rzeczywistości, z rozmaitych przyczyn, m.in. niechęci Kościoła, teatr nie funkcjonował regularnie. Nie ustalono pory roku, która byłaby najodpowiedniejsza do

²¹ G. Smend, *Evangelisches*, s. 10.

²² W *Lebens...* znajduje się informacja o sztuce *Die Weisheit Josephs* z 1762 r. autorstwa A. L. K. Inicjały te nie odpowiadają żadnemu z leszczyńskich nauczycieli. Być może sztukę wydrukowano dla innej szkoły, jak miało to miejsce w XVII w., kiedy z usług leszczyńskich typografów korzystali nauczyciele bojanowscy. Ta pozycja, jako niepewna, nie została uwzględniona w artykule.

²³ T. Wotschke, *op. cit.*, s. 136–138. Friedwald (Fridwaldski) od 1687 r. był konrektorem szkoły bojanowskiej. Tam napisał i wydał w leszczyńskiej oficynie M. Bucka trzy podręczniki do nauczania języka łacińskiego. W latach 1695–1724 uczył łaciny w leszczyńskiej szkole. Trudno ustalić, dlaczego opuścił cieszącą się dobrą opinią placówkę i przeniósł do Leszna. Uważano go powszechnie za człowieka wielkiej wiedzy i mądrości, któremu przyswiecała idea nauczania młodzieży klasycznej łaciny i doskonałej elokwencji. Być może posada w Lesznie była dlań wyzwaniem. Dla potrzeb tutejszej szkoły wydał w 1717 r. w Lesznie *Nucleus grammaticae latinae*.

²⁴ G. Smend, *Evangelisches*, s. 66.

²⁵ *Ibidem*, s. 66.

²⁶ Ch. S. Thomas, *Lesna erudita Lutherana*, wyd. G. Smend, M. Rutz, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen”, Heft 35, 1938, s. 149. Był on synem sukiennika, po nauce w gimnazjum wrocławskim udał się na studia teologiczne do Jeny. W latach 1713 lub 1716–1742 był konrektorem, a od 1742 do 1752 rektorem leszczyńskiej szkoły luterańskiej.

²⁷ W. Chojnacki: *Kaulfuss Johann Christian* w: PSB, t. 12, Wrocław 1966–1967, s. 233–234.

²⁸ G. Smend, *Evangelisches*, s. 67.

występów, stąd przedstawienia nie odbywały się systematycznie np. pod koniec roku szkolnego. Względnie stała była godzina spektaklu: 14⁰⁰ lub 15⁰⁰. Sztuki grano — przynajmniej w XVIII w. — w ciągu trzech dni. Drukowane zaproszenia w liczbie dwustu egzemplarzy roznoszono wśród dostojników kościelnych, urzędników miejskich oraz „prawdziwych przyjaciół szkoły”, jak głosił napis na zaproszeniu. Duża liczba widzów, reprezentujących miejski patrycjat, gwarantowała uzyskanie dodatkowych dochodów. Podczas spektakli zbierano kwesę na rzecz szkoły²⁹.

Wydaje się prawdopodobne, że teatr ten, w odróżnieniu od sceny Komeńskiego i teatrów pomorskich, gdzie wystawiano też sztuki autorów obcych, czy opierano się na tekstach antycznych, był sceną samowystarczalną — autorami sztuk byli wymienieni w zaproszeniu rektor lub konrektor. Informacji o repertuarze dostarczają druki zaproszeń. Teksty programów — zaproszeń drukowano w miejscowych oficynach Michaela Bucka i Presserów. W przeciwieństwie do opublikowanych sztuk wystawianych w leszczyńskim gimnazjum, interesujące nas druczki były zaledwie ulotkami odbitymi na kartach formatu *in folio* — nie zawierały całego tekstu sztuki, a tylko program i streszczenie³⁰. Strona tytułowa utrzymana była w konwencji zaproszenia i zawierała w stałej kolejności następujące elementy: tytuł sztuki, datę i godzinę spektaklu. Poniżej następowała formuła zaproszenia wychodząca od rektora lub konrektora, pod kierunkiem którego przedstawienie zostało przygotowane. U samego dołu znajdował się adres wydawniczy. Na następnych stronach zamieszczano krótkie wprowadzenie omawiające treść wystawianej historii, zazwyczaj wyszczególniano budowę sztuki z informacjami o przedstawianych w kolejnych aktach i scenach wydarzeniach. Dalej wymieniano z imion i nazwisk młodzież szkolną, która brała udział w występie. Informacje o budowie sztuki występują w różnej kolejności. Wyjątkowo przytaczano teksty śpiewanych arii, będących przerywnikami pomiędzy aktami.

Tematyka wystawianych sztuk nie odbiegała od normy prezentowanej przez gimnazja akademickie i inne teatry szkół protestanckich. Popularne były tematy historyczne, ukazujące przełomowe momenty w dziejach Polski. Pierwsza znana z tytułu sztuka omawiała początki państwa polskiego, wywodząc je od legend o Lechu, Piaście i Kraku. W centrum zainteresowania autora znalazł się dylemat Mieszka, rozważającego decyzję o przyjęciu chrześcijaństwa. W dokonaniu wyboru przeszkadzały mu m.in. pogańskie żony, kapłani oraz nawiedzające go upiory przodków. Problematykę historyczną kontynuowano w następnym przedstawieniu w 1676 r., które przybliżyło zasady wyboru władców w Polsce. Widowisko to skonstruowane zostało w formie dialogu podzielonego na trzy części. Szczególnie interesująca jest część druga, w której uczniowie wcielili się w postaci historyków i pisarzy, m.in. Salomona Neugebauera, Joachima Pastoriusa, Pawła Pia-seckiego, Szymona Starowolskiego, Szymona Okolskiego i — jak można się domyślać — recytowali stosowne fragmenty mówiące o przejmowaniu wła-

²⁹ *Ibidem*, s. 10.

³⁰ Było to zjawisko dość powszechne. Zob. I. Imańska, *Druk jako wielofunkcyjny środek przekazu w czasach saskich*, Toruń 2000, s. 117.

dzy przez konkretnych królów. Johann Beniamin Kretschmer³¹, autor tych sztuk wykazał się tu znajomością dziejów Polski oraz literatury przedmiotu. Temat historyczny pojawił się kolejny raz dopiero w 1749 r. Uczniowie odgrywali wówczas sztukę *Vladislaus und nach dessen Anleitung die Übertretung des Tauff-Bundes wird...* Opowiada ona o epizodzie z przygotowań do wojny przeciw sułtanowi tureckiemu, Muradowi II, prowadzonej w latach 1443–1444 przez króla Węgier, Władysława Jagiellończyka, a zakończonej bitwą pod Warną. Historyczny wstęp sięga do wydarzeń, jakie zaszły po śmierci Albrechta Habsburga. W przedstawieniu oddano atmosferę przed podjęciem wojny z Turkami.

Tematykę religijną wyraźnie faworyzował Häsner, chętnie sięgając po wątki ze Starego Testamentu. Pierwsza sztuka jego autorstwa wystawiona została w 1729 r. i nosiła tytuł *Die Unter dem Bilde Josephus...* Tematem sztuki były dzieje biblijnego Józefa sprzedanego przez braci. Motyw ten nie był oryginalny, bowiem wykorzystano go m.in. w Toruniu w 1639 r. Po raz drugi sięgnięto w Lesznie po przykład Józefa w 1754 r., wystawiając „eine Opera”. W 1743 r. Uczniowie zaprezentowali przedstawienie p.t. *Die Eroberung der Stadt Babel und darauf erfolgte Erlösung der Juden aus Babylonischen Gefängniss...* Sztuka omawiała czasy panowania Cyrusa Wielkiego, twórcy potęgi perskiej. Akcja dotyczyła faktu uwolnienia Żydów z niewoli babilońskiej w 538 r. Kolejny znany spektakl miał miejsce w 1746 r. i przedstawiał fragment z dziejów prześladowań chrześcijan za panowania cesarza Dioklecjana. Jej tytuł brzmiał: *Gabinie Eine Standhaftige Christin unter der Verfolgung des Kayser Diokletiani...* Akcja toczyła się na dworze cesarza i uwikłani w nią byli dworzanie z najbliższego otoczenia władcy.

Lokalne akcenty wniosła do leszczyńskiego teatru inwencja Gottfrieda Förstera. Wystawił on w 1756 r. sztukę *Einige gesammlete Nachrichten von der Erbauung und bisherigen bekannt gewordenen Schicksalen der Hochfürstlichen Stadt Lissa in Gross-Polen...*, w której przedstawił legendę o najmłodszej córce czeskiego księcia Krokusa, Libuszy, znanej z daru jasnowidzenia, która po śmierci ojca wskazała następcę tronu. Wybrankiem okazał się Premislaus von Staditz, protoplasta Przemyślidów³². Opowieść ta stała się punktem wyjścia do zaprezentowania legendy o założeniu Leszna przez czeskiego rycerza Perstena, rzekomego twórcę rodu Leszczyńskich. Förster w zakończeniu mówi, iż czuje się zobowiązany do zaakcentowania pokrewieństwa Leszna z Czechami, czego dowodzi legenda, znana rektorowi zapewne z kroniki Samuela Spechta³³. Autor sztuki snuje tu także własną teorię etymologii nazwy Leszna. Według niego „Lissa” powstała z podobieństwa brzmieniowego do imienia Libuszy. Wiedzę historyczną czerpał Förster — co zaznaczono w druczku zaproszenia — z dzieła wspólnego mu historyka, pastora luterańskiego z pobliskiej Wschowy, Samuela Friedricha Lauterbacha³⁴.

³¹ Ch. S. Thomas, *op. cit.*, s. 154. Leszczynianin, od 1694 r. konrektor.

³² G. Smend, *Evangelisches.*, s. 80–82.

³³ *Samuel Spechts Lissaer Turm — Knopf — Chronik von 1639*, wyd. P. Beer, Lissa 1912 (Beilage zum Jahresberichte des Kgl. Comenius — Gymnasiums in Lissa), s. 15–21. Por. tekst legendy o powstaniu Leszna: B. Swiderski, *Ilustrowany opis Leszna i Ziemi Leszczyńskiej*, Leszno 1928, s. 203–204.

³⁴ S. F. Lauterbach, *Pohlische Chronicke*, Frankfurt und Leipzig 1727.

Interesującą imprezą było znane zaledwie z tytułu przedstawienie *Unterschiedne zur Moral, Cosmologie Historie... Programmata...*, z 1756 r.³⁵ Jego twórcy to rektorzy szkół ewangelickich Wschowy (Gottlieb Rücker), Bojanowa (Ernst Gottlieb Schröter), Leszna (Christian Häsner — emerytowany, Gottfried Förster oraz Christian Zimmer). Można wnosić, że spektakl ten wystawiany był we wszystkich szkołach, w których uczyli jej autorzy. Ostatnia, znana z tytułu sztuka, wydrukowana przez braci Presserów w 1762 r. to *Pimpinon und Vespetta...* — historia megaliansu w trzech aktach³⁶.

Wymienione powyżej znane tytuły wystawionych sztuk wskazują, że pomysły do realizowanych spektakli ich autorzy czerpali z dzieł historycznych, Biblii, czy w przypadku romansów, sięgali po znane schematy. Aż cztery spośród znanych dziś przedstawień dotyczyły historii Polski i Leszna. Tylko dwa omawiały dzieje biblijne (historia Józefa sprzedanego przez braci i dzieje wyjścia Izraelitów z niewoli babilońskiej). Fabuła jednej sztuki osnuta była na wydarzeniach prześladowań chrześcijan za Dioklecjana, inna to megalians. Najtrudniejszy do zaklasyfikowania jest ostatni spektakl traktujący o zagadnieniach natury moralno-kosmologiczno-historycznej. Cztery sztuki natomiast są nieznane z tytułu. Zastanawiający jest brak jakiegokolwiek wzmianki o widowiskach przygotowywanych z okazji świąt Bożego Narodzenia lub Wielkanocnych, wystawianych w innych miastach.

Najwcześniejsze znane programy pochodzą z lat siedemdziesiątych XVII w. i wskazują raczej na to, że występy te nie miały wiele wspólnego z prawdziwym teatrem, a były raczej popisami recytatorskimi i dialogami. Przygotowywane przez Kretschmera przedstawienia *Des Landes Polen Bekehrung* i *Derer Regenten Polen Wahl* były — jak wynika z programów — popisami oratorskimi na określony temat, gdyż jak sugerują programy, nie posiadały aktów i scen. Pierwsze przedstawienie dzieliło się na trzy części nazwane „Abhandlung”, podobnie zbudowany był drugi występ, składający się z trzech tematycznych części. Prawdziwy teatr z podziałem sztuk na akty i sceny, zaprezentował dopiero Häsner, wystawiając historię o Józefie. Z ulotki zaproszenia dowiadujemy się, że sztukę tworzyło pięć aktów składających się z 3–13 scen, urozmaiconych ariami. Odtąd kolejne sztuki zbudowane były z aktów, scen i arii, a w 1743 r. pojawiło się też interscenium. Każdy spektakl zaczynał prolog: mowa wprowadzająca w przedstawianą problematykę lub aria. Na zakończenie zazwyczaj śpiewano, choć bywały wyjątki. W 1729 r. widowisko uwieńczył autorski występ uczniowski. Okazją do zaprezentowania indywidualnych umiejętności oratorskich było odejście ucznia ze szkoły do gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu. Uroczyste, publiczne pożegnanie Samuela Friedricha Günthera³⁷, syna leszczyńskiego pastora, odbyło się po spektaklu. Gratulacje złożył mu szkolny kolega, Johann Beniamin Machnitzky³⁸, który na tę okazję ułożył łacińską orację. Równie nietypowo zakończyło się przedstawienie w 1674 r. Wśród recytujących uczniów było wielu Ślązaków, a ci przyzwyczajeni byli

³⁵ *Lebens*, s. 19.

³⁶ *Ibidem*, s. 21.

³⁷ Ch. S. Thomas, *op. cit.*, s. 149.

³⁸ *Ibidem*, s. 154. Syn leszczyńskiego aptekarza Christiana, brat doktora medycyny Joachima Beniamina.

— jak wytłumaczył Kretschmer — do zwyczaju obchodzenia sceny z drzewkami [gałązkami?]. Ten swoisty pochod finalizował występ. Nieodłącznym elementem leszczyńskich spektakli była muzyka. Większość sztuk przerywana była ariami, regułą zaś było wieńczenie przedstawień śpiewem. W 1756 r. na zakończenie wykonano aż trzy arie. Tylko raz, w sztuce z 1729 r., przytoczono ich teksty. Forma występów oraz proporcje pomiędzy kwestiami słownymi a śpiewem uzależnione były od upodobań opiekuna młodzieży. Przedstawieniami muzycznymi były — jak sugerują fragmenty tytułów — występy w 1754 i 1762 r., kiedy wystawiono historię Józefa („eine Opera”) i mezalians w trzech częściach („Intermezzo”). Sztuki były tak zbudowane, by wszyscy uczniowie mogli w nich wygłosić choćby najskromniejszą partię tekstu. Zazwyczaj role przewidziano dla większej liczby postaci niż uczniów, stąd niektórzy musieli opanować kwestie kilku bohaterów sztuki. W 1676 r. grało tylko trzydziestu uczniów, kolejne spektakle zatrudniały znacznie więcej aktorów: od pięćdziesięciu do siedemdziesięciu. Wyjątkowo w 1756 r. nie wymieniono nazwisk uczniów obok granych przez nich postaci, ale w wykazie z podziałem na klasy, do których byli przypisani. Dowiadujemy się stąd, np., że w spektaklach uczestniczyli także chłopcy pobierający indywidualną edukację domową.

Szczątkowe informacje o technicznej stronie przygotowania inscenizacji sugerują, że dbano o zapewnienie odpowiedniej — do odgrywanych tekstów — scenerii. W 1696 r. zakupiono materiały do przygotowania dekoracji: świece, lichtarze, płótno oraz „andere Sachen”³⁹ — zapewne rekwizyty ilustrujące treść sztuki. Z informacji o przebiegu akcji przedstawienia z 1743 r. dowiadujemy się, że posługiwano się konkretnymi przedmiotami („Negrinus holt ihr einen Schlaf-trunk”, „Cyrus ... rückt sie vom Stuhl, nimmt ihr die Krone und setzt sie Dario auf”, „Esra bringet das Gesetz-Buch.”) Poza tymi skromnymi danymi, brak w tekstach programów jakichkolwiek szczegółów inscenizacyjnych⁴⁰. W XVIII w. scenografię tworzonego z większym rozmachem, o czym przekonuje rachunek wystawiony w 1765 r. przez cieślę Hoffmanna, który za budowę dekoracji zażyczył sobie 37, 5 guldena⁴¹. Nic nie wiemy natomiast o kostiumach dla aktorów, choć wydaje się niemożliwe, by się bez nich obywali.

³⁹ G. Smend, *Evangelisches*, s. 66. Por. T. Bieńkowski, *op. cit.*, s. 70. Teatr toruńskiego gimnazjum już w XVII w. posługiwał się kurtyną, zmianami dekoracji podczas spektaklu, efektami świetlnymi oraz alegorycznymi kostiumami.

⁴⁰ Pewną wskazówką, jak mogły wyglądać dekoracje w omawianym teatrze, mogą być ilustracje zamieszczone w edycjach *Orbis sensualium pictus* J. A. Komeńskiego, przedstawiające partie tekstu na temat przedstawień teatralnych. W zestawieniu z przytoczonymi informacjami o użytych świecach, płótnie i wykonanych robotach ciesielskich, sugestia ta wydaje się być wiarygodna. Schematyczny rysunek w podręczniku Comeniusa ogranicza się do pokazania udrapowanej kotary zwisającej z sufitu nad sceną i malowanych dekoracji (drzewa, fragment muru) na szarfach. Aktorzy przedstawieni są w przesadnie teatralnych pozach, zaś stojący z boku narrator dzierży miecz. Komentarz do ilustracji: „Auf dem Schaupaltz, (welcher bekleidet mit Teppichen und mit Fühhängen verzoge wird) werden gespielt Freundenspiele und Trauerspiele in welchen vorgestellt werden durchwürdige Sachen. Die Spielpersonen agieren (spielen) vorkleidet; der Narr (Pickelhering) machet Possen. Unter den Zuschauern sitzen die Vornehmsten im Herrnsitz; der Pöbel stehet auf dem Platz und klatschet mit den Händen wann ihm etwas wolgefällt.” (Nürnberg, 1708, s. 268-269.)

⁴¹ G. Smend, *Evangelisches*, s. 67.

W odniesieniu do granych w Lesznie sztuk negatywna opinia Kaulfussa wydaje się niewłaściwa i krzywdząca. Przedstawiona tematyka granych utworów wskazuje na przemyślany i konsekwentnie realizowany program nauczania dziejów biblijnych oraz historii kraju. Do różnego repertuaru sięgano w szkołach katolickich i protestanckich. Zestawiając — wrywkowe co prawda — sztuki leszczyńskie z wystawianymi w kolegiach jezuickich, potwierdza się zasada, że szkolny teatr różnowierczy był mocno osadzony w realiach lokalnych. Głównym jego celem było ćwiczenie uczniów w pamięciowym opanowaniu tekstów, co w przyszłości miało znaleźć zastosowanie w karierze urzędniczej, kaznodziejskiej etc. Popisy przed publicznością miały także przygotować młodzież do kontaktu ze słuchaczem. Z drugiej zaś strony teatr służył społeczności miejskiej, co uwidacznia się w języku druków, był to niemiecki — język większości mieszczan leszczyńskich. Teatr jezuicki chętniej sięgał po współczesne teksty literackie służąc raczej rozrywce, niż edukacji historycznej⁴². W wystawianych sztukach Kaulfuss, skądinąd świątły autor projektu reformy szkolnej, nie dostrzegał ich walorów dydaktycznych, a traktował je raczej jako zabawę. W kontekście ortodoksji luteranńskiej, w obronie zasad której się wypowiadał, postawa ta jest naturalna. Trzeba też zauważyć, że leszczyński teatr luteranński pod jednym względem wykazuje przewagę nad sceną Komeńskiego, czerpał on mianowicie tematy z dziejów Polski oraz Leszna, czego w teatrze gimnazjum nie spotykamy. Przegląd zachowanych programów skłania do postawienia jeszcze jednego wniosku, że teatr luteranński w Lesznie nie służył propagandzie religijnej i omijał tematy drażliwe dla któregośkolwiek wyznania⁴³. Podkreślić należy wreszcie jego trwałość, potwierdzającą stałe zainteresowanie posługiwaniem się różnymi środkami służącymi edukacji. Warto zwrócić uwagę na inny, niż tylko dydaktyczny, aspekt funkcjonowania teatrów. Inscenizacje były również zabawą i rozrywką dla zgromadzonych widzów. Dla siedemnasto- i osiemnastowiecznych leszczyńskich mieszczan wystawienie spektaklu było wydarzeniem niecodziennym, choć nie miało ono chyba charakteru imprezy publicznej, dostępnej dla wszystkich zainteresowanych. Nie tak częste atrakcje, wprowadzające urozmaicenie do monotonii codziennego życia miały zwykle wymiar okazjonalny, np. uroczysty ingres Aleksandra Józefa Sułkowskiego do Leszna w 1738 r.⁴⁴ Tłumnie zgromadzeni mieszczanie podziwiać mogli paradę członków bractwa strzeleckiego, wysłuchać koncertu muzycznego, publicznych recytacji. Dodatkowych wrażeń dostarczyły: przemarsz barwnego orszaku z Leszna do pobliskiej Rydzyny oraz iluminacje w oknach ratusza i kamienic należących do bogatych mieszczan. W XVIII w. zwraca uwagę liczne grono zawodowych muzyków umiłających czas zarówno w pałacu Sułkowskich jak i podczas uroczystości o charakterze prywatnym. W okresie późniejszym, w drugiej połowie XVIII w., z inicjatywy Józefa Sułkowskiego, odbywały się w Lesznie cotygodniowe koncerty publiczne wykonywane niezależ-

⁴² T. Grabowski, *Ze studiów nad teatrem jezuickim we Francji i w Polsce w XVI-XVIII w.* Poznań 1963, Prace Komisji Filologicznej PTPN, t. 21, z. 3, s. 39.

⁴³ Por. Z. Boras, *Teatr jezuicki w Wałczu jako oręż w walce z luteranizmem w XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Nadnotecki”, t. 21, 1990.

⁴⁴ S. Hartmann, *Das frohlokende Lissa, Lissa 1738.*

nie przez kapelę chrześcijańską i żydowską⁴⁵. We własnym gronie bawili się rzemieślnicy. Rozbudowana obrzędowość towarzyszyła uroczystościom cechowym⁴⁶. Okazją do rozrywki były bez wątpienia występy odwiedzających miasto wędrownych trup aktorskich, kuglarzy i rozmaitych artystów — amatorów.

Przekazane przez Smenda teksty zaproszeń są dodatkowo cennym źródłem do badań nie tylko nad szkolnictwem luterańskim. Zamieszczone w drukach spisy uczniów — aktorów informują nas, czyje dzieci uczęszczały do szkoły. Dzięki nim poznajemy elitę luterańskiego mieszczaństwa: powtarzają się znane skądinąd nazwiska pastorów, urzędników miejskich, zamożnych mieszczan⁴⁷.

Przedstawiony tu problem teatru szkoły luterańskiej jest jednocześnie wywołaniem tematu o miejscu szkół protestanckich w systemie edukacji w dawnej Rzeczypospolitej. Na przykładzie Leszna widać wyraźnie, że choć jego niemieccy obywatele nie asymilowali się z ludnością polską, a wręcz stanowczo akcentowali swą odrębność, to jednak wyrażali zainteresowanie krajem, który wybrali na rodzinny dom. Teksty zaproszeń nie przekazują nam wiedzy o walorach artystycznych wystawianych sztuk, są natomiast cennym źródłem wiadomości o mało znanym dotąd fragmencie historii kultury Leszna i udziału w nim środowiska luterańskiego.

ANEKS

Repertuar teatru szkoły luterańskiej w Lesznie

1671 — tytuł nieznan

1674 — *Des Landes Pohlen Bekehrung von Heiden zum Christentumb unter dem Regiment Fürst Miecislai. Zu dankbarer Erinnerung in einem christlichen Schauspiele durch die Schuljugend der evangelisch — lutherischen Gemeinde in Lissa nach Anweisung Johann Benjamin Kretschmers Schulkollegae vorgestellt...*

1676 — *Derer Regenten Polen in einem deutschen Gespräch — Spiele durch die Schuljugend der Augspurgischen Konfessions — Verwandten in Lissa von Joh. Benjamin Kretschmer Schulbedienten vorgestellte Geschichte.*

1696 — tytuł nieznan

1728 — tytuł nieznan

1729 — *Die Unter dem Bilde Josphus geprüffte doch aber bewehrt befundene Tugend der Unschuld Wolte Den 13. 14. und 15. Sept. 1729. Umb 2 Uhr nach Mittage Durch die in Lissa Evangelisch — lutherische Schul — Jugend In einer Action vorgestellt. Und darzu Alle Vornehme Schul — Patronen und Werthen Freunde Dienst — freundlichst invitiren Christian Häsner. Con — R.*

1743 — *Die Eroberung der Stadt Babel und darauf erfolgte Erlösung der Juden aus Babylonischen Gefängniss, und nach derselben Anleitung die Zerstörung des Satans Reichs und Erlösung des menschlichen Geschlechts wird den 18. 19. und 20. Jun. Anno 1743 um 3. Uhr nach Mittage Von der Evangelisch — Lutherischen Schul — Jugend zu Lissa in Gross Pohlen in einer Action vorgestellt werden, wozu*

⁴⁵ *Ziemia Leszczyńska*, red. J. Deresiewicz, Poznań 1966, s. 126; E. Kręglewska-Fokso-wicz, *Sztuka Leszna do początku XX wieku. Studium historyczne*, Poznań 1982, s. 45.

⁴⁶ P. Voigt, *Aus Lissas erster Blütezeit*, Lissa 1905, s. 124 passim.

⁴⁷ M.in. Ch. S. Thomas, *op.cit.*; M. Pawlak, *Studia uniwersyteckie młodzieży z Leszna w XVII i XVIII w.*, w: *Europejskość myśli i twórczości naukowej Jana Jonstona po czterech wiekach. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Lesznie 23 maja 2003 r.*, red. A. Konior, Leszno, 2003, s. 17–46; A. Werner, *Geschichte der evangelischen Parochien in der Provinz Posen*, uzup. J. Steffani, Posen 1898.

alle hochzuhrende Gönner und werthen Schulffreunde in gehorsamster Hochachtung einladet Christian Häsner R.

1746 — *Gabinie. Eine Standhafftige Christin unter der Verfolgung des Kayser Diokletiani soll in einem Actu tragico von der Evangelisch — Lutherischen Schul — Jugend in Lissa den 11. 12. und 13. October 1746 nach Mittage gleich um zwey Uhr vorgestellet werden, wozu alle respective Gönner und Freunde mit gebührendem Respect einladet Christian Häsner. R.*

1749 — *Vladislaus und nach dessen Anteilung die Uebertretung des Tauff — Bundes wird den 4. 5. und 6. Novemb. 1749 um zwey Uhr nach Mittage von der Evangelisch — Lutherischen Schul — Jugend in einer Action vorgestellet werden wozu alle respective Gönner und Freunde einladet Christian Häsner, R.*

1756 — *Einige gesammlete Nachrichten von der Erbauung und bisherigen bekannt gewordenen Schicksalen der Hoch-Fürstlichen Stadt Lissa in Gross-Polen, bey Gelegenheit eines Schul — Actus von der durchlaucht. Prinzessin Libussa mit dem merkwürdigen Premislao von Staditz, welcher den 5. 6. und 7. October dieses 1756. Jahres, jedesmal nach 2. Uhr nachmittage von der Evangelisch — Lutherischen Schul — Jugend soll gehalten werden, ausgeführet, wozu alle Respective, Patronen, Gönner und Freunde der Schule, mit gehöriger Hochachtung einladet, M. Gottfried Förster, Rector.*

— *Unterschiedne zur Moral, Cosmologie Historie etc. dienende Programmata bey Gelegen[h]eit der Redübungen u[nd] Schul — Acten; als die Einladungs — Schriften — Gottlieb Rücker, Ernst Gottlieb Schröter, Christian Häsner, Gottfried Förster, Christian Zimmer.*

1762 — *Pimpinon und Vespetta eine ungleiche Heyrath In drei Handlungen vorgestellt, als ein Intermezzo.*

1765 — tytuł nieznany.

The Lutheran School Theatre in Leszno in the 17th and 18th Centuries

In the 17th and 18th centuries the Lutheran School in Leszno put on theatrical plays that were staged every year under the school authorities' supervision. The article, based on twelve documented performances from 1671–1765 and a few other sources, presents what is known about the theatre. The subject matter of the Leszno plays did not differ from the repertoire of other Protestant schools in the Republic of Poland at the time. The plays made use of themes from the history of Poland (3), the Bible and history of Christianity (3). An interesting play was the story about the beginnings of Leszno, based on contemporary historical works. The performances, always combined with music, were open to the public. Each time the school published an invitation with a play programme and list of schoolboy actors.